

LLEGENDES DE MAR

xxxxx

Jan Grau

El mar és, per ell mateix, un món desconegut, un medi tan acollidor com inhòspit, que tant pot tenir una bellesa serena com terrible. És el rebost inestable on la gent de costa va a proveir-se fins que, capriciosament, esdevé traïdor, impeding que els pescadors tornin a casa. No és accidental que molts dels pobles costaners homenatgin la gent de mar amb un monument a la dona, la figura solitària que al capvespre mira la línia de l'horitzó esperant el retorn dels de casa. El mar és el camí a tot arreu: als bancs de peix, a l'aventura volguda o trobada, a destins propers i a països llunyans; és la porta a territoris inconneguts i a destins imprevisibles. El conegut i, sobretot, el desconegut generen possibilitats infinites que donen peu a llegendes de tota mena, des de les més locals i costaneres fins a les mítiques i popularitzades, entre les quals hi abunden les manllevades de la mitologia grega, amb episodis en què no costa gaire veure que han estat adoptats, per exemple, de l'*Odíssea*, i que segons la tradició popular també van ocórrer a la nostra costa.

Les llegendes relacionades amb el mar es diversifiquen en dues grans branques: les de terra, encara que relacionades amb el mar, i les que es generen en alta mar. No tenen la mateixa dimensió les llegendes transmeses de mariner a mariner, que aquestes mateixes llegendes explicades a la taverna del port en una taula, a l'entorn d'una conversa regada amb vi o aiguardent, davant d'oients fascinats pel relat. Les creences dels mariners s'alimenten del temor, de la sorpresa i de la superstició; la solitud, en una tripulació jeràrquica i endèmica, accentua les manies i les fixacions. Les mateixes creences i les llegendes d'aquests mariners esdevenen aventures èpiques o fantàstiques quan són explicades a terra ferma. La mateixa llegenda, per tant, varia substancialment en funció de la percepció: la de l'home de mar, en la vivència real o imaginària, de la de la gent de terra que, àvida de noves sensacions, s'alimenta de les narracions dels mariners.

D'entrada podríem diferenciar les llegendes relacionades amb el mar, separant-les en funció de la

percepció: les de terra com a consum i creença meravellosa absorbida en forma de relat, i la dels mariners, que són situacions viscudes o imaginades, recreades a còpia de recordar-les en la solitud abans esmentada. També de la gent de mar cal diferenciar entre les llegendes dels navegants de llargues travessies i les dels pescadors, movent-se sempre prop de la costa i retornant a terra després de la jornada de pesca.

EL PERILL QUE VE DEL MAR

Bona part de la costa catalana està clivellada, encara avui, de torres de guaita i de cases fortificades amb talaies o guardioles. Aquestes torres són conegudes popularment com a «torres de moros», perquè tradicionalment són els anomenats genèricament així els qui, arribant per mar, porten el perill: és per això que cal vigilar la presència de veles a l'horitzó. Les incursions de pirates, que acostumaven a ser atacs ràpids amb robatori i segrest, eren més comunes del que pot semblar i han

deixat un reguitzell de llegendes al llarg de tota la costa. Al Dietari de la Generalitat, el 13 de juny de 1527, per citar un cas real, consta una incursió de «3 galeres e XIII fustes de moros» que van entrar a la desembocadura del Besòs i van fer cap a Badalona, on «[...] mataren quatre hòmens e se'n portaren pasades XXV ànimes [...]».

A tall d'exemple, una d'aquestes incursions de moros a Badalona va solidificar com a llegenda, amb un terrible pirata, real o imaginari, anomenat *Catxidiablo*. En aquest cas la llegenda acaba bé, perquè si bé els assaltants aconseguïen robar a les cases dels pescadors, després són repel·lits quan arriben els veïns de dalt la vila. Per tant, en la vida quotidiana, la vigilància permanent a la ratlla de l'horitzó era una constant, de manera que en els punts elevats com el turó de Montgat o la muntanya barcelonina de Montjuïc hi havia guaites. Els pirates significaven un temor permanent, alimentat per les contalles que, explicades vegada rere vegada, redibuïaven pirates terribles, curiosament molt sovint amb noms vinculats amb les barbes: Barbarroja, Barbanegra, Barbasses, Barbamoll, Setbarbes, Barbample, Barbaseca...

Hi ha també llegendes més o menys romàntiques en què, si bé tenen lloc a terra, un dels protagonistes ha arribat per mar i representen el conflicte de cultures o de religions, en la relació entre una parella formada per un moro i una cristiana o al revés. És el cas de la llegenda de la Torre dels Enamorats, de Caldes d'Estrac, on Fàtima, una princesa mora, arriba de l'altra banda del mar per curar-se amb les aigües termals de la població i en conèixer en Busquets s'enamoren. Per poder veure's sense ser descoberts, van fer córrer la brama que hi havia fantasmes a la torre i que és el mateix Busquets qui els investiga, així poden mantenir el seu amor en secret, atès que la gent del poble no acceptarien que s' enamorés d'una mora.

La versió contrària, la trobem per exemple a Sant Pol de Mar, on un moro ric pretén reiteradament la pubilla, però ella sempre el refusa. Finalment, ella deixa clar que no en vol saber res, llençant a terra, en una trencadissa, l'almorratxa d'aigua d'olor que ell li ha regalat. Aquesta

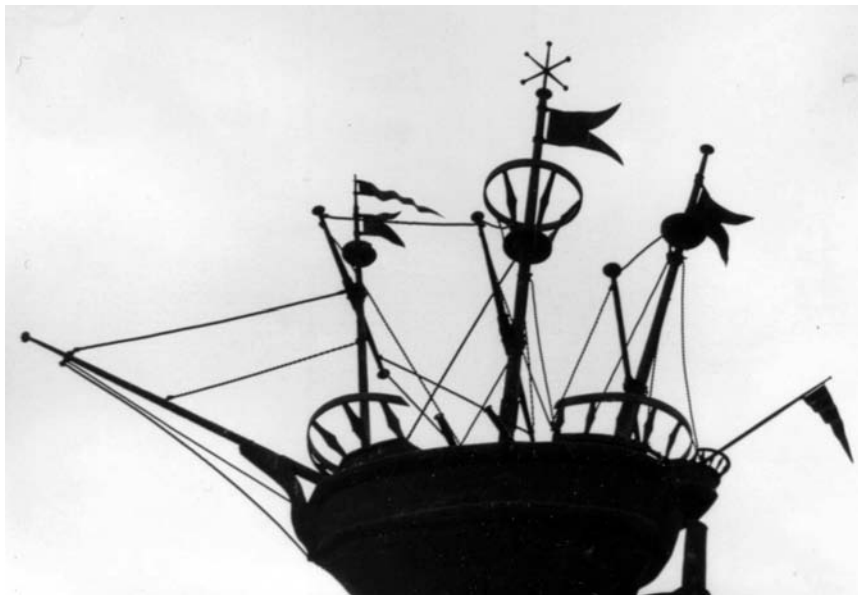
llegenda es recrea amb la Dansa de l'Almorratxa i també en el ball de la parella de gegants de la població, que representen els personatges de la llegenda. És una tipologia de llegenda que també la trobem terra endins, i el concepte 'moro' l'hem d'interpretar com a genèric, aplicant-li el concepte de foraster vingut de lluny, i ja que l'episodi succeeix a la costa, és evident que el foraster ha vingut per mar. De fet, s'interpreta per defecte que els moros viuen més enllà del mar i sempre arriben navegant.

ELS VAIXELLS FANTASMES

Dins el llegendari de la gent de mar trobem, com a tema recurrent, els vaixells erràtics que navegaven eternament sense rumb, en els quals o bé no hi ha ni rastre del passatge o bé són plens d'esquelets, uns i altres sempre amb un significat sinistre. Potser l'exemple més popular i estès arreu del món és el «vaixell dels esquelets»: gairebé sempre es tracta d'una nau negra, que es pot reconèixer fàcilment per la gran calavera que llueix com a mascaró de proa i altres elements de la nau que llueixen ossos. S'acostuma a explicar que els esquelets o bé són morts en vida, fent de tripulació fantasma i fent navegar el vaixell, o bé estan immòbils en les seves tasques marineres, com si s'hagués aturat el temps en sec dalt del vaixell. No costa gaire imaginar l'impacte que produeix el fet de trobar en alta mar un vaixell a la deriva, ple de cadàvers

sovint per culpa d'una epidèmia. La impressió que produeix en els mariners que aborden la nau és determinant per alimentar la superstició i perquè aquest episodi sigui material de primer ordre per explicar un cop arribats a terra, excitant la imaginació dels oients, que, en fer l'efecte boca orella, multiplicaran de ben segur els detalls macabres.

En la mateixa línia de vaixells sense rumb, per citar-ne alguns molt generalitzats i que tenen tradició en el llegendari català, un d'ells és el «vaixell de les ànimes», tripulat per les ànimes de la gent de mar que va morir ofegada i que continua navegant. També hi ha el «vaixell negre», fosc tant de casc com de veles i, per tant, d'aspecte molt fúnebre, que navega sense tripulació aparent, lliscant les ones sense ni tan sols inclinar-se; sembla que va carregat d'ànimes en pena condemnades a vagar eternament. Un altre és el «vaixell del Diable», que apareix just abans dels temporals, quan els núvols ennegreixen el cel, com si fos ell el qui portés el mal temps, i quan la tempesta és al seu punt més furiós, s'acosta als vaixells a punt de naufragar com propiciant el naufragi. D'entre tots aquests vaixells erràtics, el més conegut universalment és el «vaixell de l'Holandès Errant», probablement el més popular literàriament i que, segons les diferents versions, beu dels altres vaixells esmentats, de manera que tant el trobem amb ànimes amb pena o amb cadàvers com sense cap mena de tripulació.

Pel que fa a les barques de mal averany, encara hi ha la «barca de sant Pere», tripulada per jueus contemporanis del sant que, en estar en contra del cristianisme, van ser malleïts per l'apòstol i des de llavors són condemnats a vagar sense rumb i sense mai poder tocar terra. Per acabar-ho d'adobar, la barca és envoltada de flames i només se la pot veure a punt d'alba del dia 29 de juny, diada del sant.

Dins la mateixa categoria de naus fantàstiques, hi ha variants més del costumari i del refranyer que de la llegenda, com la barca d'en Guillem, «que navega sense timó, vela ni rem», sempre considerada una barca tronada però que és capaç de fer trajectes llarguíssims en poca estona. És més aviat una frase feta amb rodolí que vol expressar el fet d'aconseguir allò es pretenia malgrat no disposar de les condicions necessàries.

Trobem exemples també d'embarcacions estranyes que poden navegar, sobretot en rondalles, com cossis, bocois, taules... Una barca que no ho és i que també va a la deriva és la capa de Sant Raimon de Penyafort: quan aquest, després de discutir amb Jaume I, va decidir tornar a Barcelona i el rei va impedir que cap barca l'acollís, el sant va posar la capa damunt les ones, hi va plantar el bordó com a pal i va embarcar-hi, fent la travessia de Mallorca a Barcelona en mig dia. Va arribar a la platja on hi ha l'actual plaça del Palau, va deixar la capa a la riba per anar a resar i les ones la van tornar mar endins, on encara navega. Tot aquest episodi, amb la pèrdua de la capa-barca inclosa, estava representat en un relleu a la capella que hi havia dedicada al sant al Pla de Palau i que va ser destruïda al segle XIX, amb la desamortització de Mendizábal. La capa de Sant Raimon de Penyafort és invocada per la seva fragilitat i, alhora, per la seva velocitat.

Finalment, cal esmentar una altra tipologia quant a vaixells llegendaris. A tot el Mediterrani es troben conjunts d'illes que són considerats estols de vaixells que, com a càstig o per art de màgia, van ser encantats, restant convertits en pedra, com és el cas de la formació de les illes Formigues, prop de Palamós. Com que justament allí va ser on els vaixells comandats per Roger de

Llúria van vèncer l'esquadra francesa, les illes Formigues tant són considerades les naus d'uns pirates que van ser encantats abans d'arribar a costa per obra d'un sant, com les dels francesos que van ser derrotats per Llúria, que enrabiats per la derrota van restar petrificats.

ILLES IGNOTES

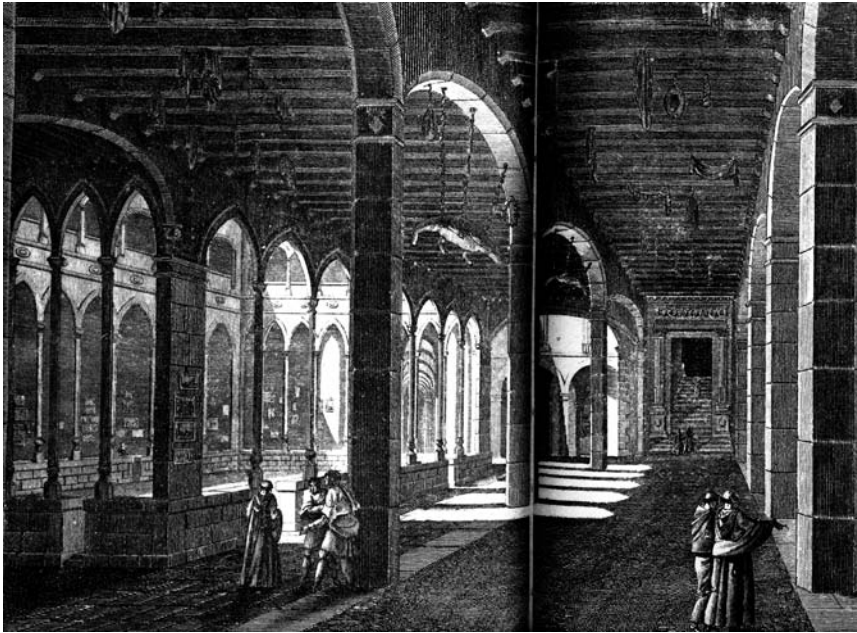
Un dels aspectes més curiosos del llegendari del mar és la seva dimensió de geografia fantàstica. El coneixement –poc, molt o gens– de la gent que s'embarca sobre els indrets als quals es dirigeix contrasta amb la concepció desdibuixada completament per la gent de terra, per a qui el mar és el mar i prou, de manera que, lluny, hi ha la terra dels turcs i, perquè no, al costat de la dels indis, si més no, més o menys. En la ignorància tant se val i tot s'hi val, així que existeix el convenciment que mar enllà hi ha terres fabuloses, territoris amb estranys habitants, però sobretot illes amagades enmig de la immensitat del mar, és a dir, al mig del no-res, que són caus de gent estranya, presons a l'aire lliure i llocs de fortuna.

Així trobem illes de fortuna com l'illa Bonica, perduda al mig de l'oceà i on hi ha la font de l'eterna joventut. L'illa de l'Or és al límit de l'horitzó, just al punt divisor i entre el

cel i el mar. Es tracta d'una illa tota ella d'or massís, al centre de la qual hi ha el secret de la immortalitat; això sí, per arribar-hi cal superar un gran nombre d'esculls i remolins. L'illa de la Fortuna n'és una altra, sense especificar si la fortuna és una dona o un benefici, protegida per un estol de gossos negres. D'una llegenda similar surten les illes Afortunades, i de les Canàries es diu que el nom deriva del fet que les habitaven molts gossos. A l'illa de la Fortuna hom no es mor mai i només hi admeten un foraster i una forastera cada cent anys, i un cop passada la centúria amb ells, els fan fora. Però la més popular de totes és l'illa de Xauxa, on treballar és prohibit i la vagància, obligatòria. No els falta res, perquè els arbres produeixen tota mena de menjar i del cel cauen mobles, roba i tot el que faci falta.

D'illes presó, n'hi ha de reals, com la de la Guyana on els francesos ja hi enviaven delinqüents i opositors al segle XVIII, coneguda pels reclusos com l'illa del Diable. A l'illa de Juan Fernández –el nom oficial de Robinson Crusoe–, també hi van instal·lar una colònia penal al segle XVII, i encara el 1944 els xilens van portar reus de poca perillositat a l'illa de Santa Maria; el penal va durar fins el 1989. Les illes presó o illes exili que nodreixen el llegendari són illes desertes on hi ha confinat algú que l'ha feta molt grossa i

que, com a ànima en pena, ha de purgar durant tota l'eternitat. Una d'elles, per exemple, és l'illa de Judes, que navega com un vaixell i, per tant, només es pot trobar per casualitat. Allí Judes purga la soledat com un animal i explica la seva història als mariners que hi van a raure. D'altres personatges confinats en illes fantàstiques com aquesta són en general personatges bíblics com Malcus, Herodes i Barrabàs. Una altra tipologia d'aquestes illes exili, però en positiu, seria la mítica illa d'Avalon, on descansa el cos del rei Artur mentre no arribi el moment de despertar per tornar i salvar Bretanya.

D'altres illes són habitades per éssers estranys com la gent sense nas, gent que camina de cap per avall, gent d'un sol ull al front... L'illa de les Dones, on els homes que hi van a parar són fets presoners o executats. L'illa dels Hipòpodes, on hi ha éssers amb cap i cos humà però amb potes de cavall ferrades. I així aniríem anomenant ètnies fantàstiques que configuren aquesta geografia fabulosa. Fins i tot n'hi ha de documentades seriosament, com l'illa de l'Arbre dels Ànecs, una illa on els ànecs creixen als arbres com si fossin fruits i que l'abat del monestir de Fuentelapeña, prop de Salamanca, així ho va escriure el 1676 en el seu tractat d'història natural *Trípode phisico-mathematico*. Una altra illa amb un sol habitant és l'illa del Diable, on hi ha l'entrada més directa a l'Infern, i naturalment res té a

veure aquesta illa amb la de la Guyana francesa sinó el nom i les condicions infernals que hi vivien els presoners.

ÉSSERS MARINS

Cal diferenciar els animals pròpiament dits dels éssers hominoides que habiten les profunditats marines. Dels primers, en tenim mostres en els calamars gegants que de tant en tant apareixen als mitjans de comunicació i són la base llegendària del Kraken escandinau, una mena de pop o calamar de grans dimensions, posat de moda darrerament en la trilogia cinematogràfica *Pirates del Carib*. A Catalunya, però, aquests animals marins no tenen nom propi i s'identifiquen amb serps marines de grans dimensions o s'emparenten amb els dracs marins. Als cocodrils, identificats com a dracs o llargardaixos gegants, molt sovint se'ls atribueix un origen marí i han estat objecte d'exvots a les esglésies, generalment amb una llegenda darrere relacionada amb mariners. Actualment encara se'n pot veure un a la catedral de Sant Bertran de Comenges (Gascunya, França), a l'ermita de Sonsoles (Àvila)..., o el que hi havia a Ripoll, documentat el 1787, o els que hi havia a l'antic claustre de Montserrat, per citar-ne alguns dels molts documentats. Els caimans del claustre montserratí eren una veritable atracció per als visitants: estaven

penjats del sostre del claustre, al costat de cadenes i objectes diversos. Van ser tan populars que la dependència del monestir era anomenada popularment «el claustre dels llargardaixos». El seu origen llegendari els atribuïa a uns mariners que van ser atacats per aquests animals que sortien del mar; després d'enfrontar-s'hi i matar-los, els van dur a Montserrat com a exvot. Dels molts testimonis d'agraïment a la Moreneta que hi havia al peristil, destaca el que hi havia penjat al sostre, i molt especialment els cocodrils i el fanal de la nau d'Alí Paixà que hi va portar Joan d'Àustria de la batalla de Lepant.

Els altres éssers populars que habiten el mar són els que tenen un aspecte més o menys humà, coneguts com a sirenes. Els masculins, coneguts en la mitologia mediterrània com a tritons i a casa nostra com a sirens, en sabem poca cosa, llevat que són com homes amb cua de peix, verdosos i amb faccions de batraci. Són molt escassos en el llegendari marí i més aviat el seu medi són els gorgs i els llacs profunds; es poden emparentar millor amb els batracis que amb els peixos. Les sirenes, en canvi, són marines i, a diferència de les goges i dones d'aigua que viuen als rius i llacs, tenen cua de peix però tant el cos com la cara són perfectament humans i de gran bellesa. A la imatgeria impresa són representades sovint tocant la guitarra, fent al·lusió als seus cants seductors, immortalitzats a l'*Odissea* d'Homer. Acostumen a sortir les nits de bonança però mantenint la cua dins de l'aigua i canten per atreure els homes, que, embadocats, les segueixen i no tornen mai més. Si algú les defuig s'enfaden i desencadenen furioses tempestes. De sirenes, n'hi ha amb una cua i amb dues: amb les primeres només et pots enamorar, mentre que amb les segones hi pots tenir relacions sexuals, encara que els que han marxat amb ells no han tornat per explicar com els ha anat. Aquell abat de Fuentelapeña de què parlàvem abans explica en el seu llibre que l'any 1503 en van capturar una a les costes d'Holanda. La van portar a Arlem, on va viure molts anys, i els holandesos la van ensenyar a filar i a cosir, fins i tot s'agenollava devotament davant d'un crucifix, malgrat la cua de peix.

La sirena és el paradigma de la feminitat, i el mariner de llargues travessies està mancat de companyia femenina. Per altra banda, llevat de la de dues cues, la sirena destaca conceptualment la impossibilitat de tenir relacions sexuals i, en canvi, amb la seva actitud sedueix els navegants, accentuant aquella sensació de solitud, fins i la tot de manca que evidentment ha de sentir el mariner quan porta molts dies en alta mar, sense tocar port.

MALS AVERANYS

Un seguit d'avisos de mals averanys configura una altra part del llegendari. Deixant al marge els vaixells fantasma esmentats anteriorment, un mal senyal era l'aparició de balenes. El primer de juny de 1458, diada de Corpus, es va anotar al Dietari de la Generalitat l'aparició d'una a la desembocadura del Llobregat, amb una llargària corresponent a «una galiota de XXII banchs». La presència del cetaci va ser considerada en el Dietari com una premonició de la mort del rei Alfons el Magnànim, i, de fet, va morir el 27 d'aquell mateix mes. La presència de balenes a les nostres costes era un fet comú. En el mateix Dietari consta, el 29 de juliol de 1466, que en va aparèixer una de morta davant del puig de les Falsies, un turó arenós que hi havia a la platja de Barcelona, on ara és situada la plaça de Palau.

Per als pescadors el pitjor que els pot passar és que a les xarxes els sortís un cap de mort, senyal inequívoc de desgràcia i anunci segur de naufragi. Si el pescaven, calia deixar de pescar immediatament i portar-lo a una illa o a una costa llunyana a la de casa seva, on l'havien d'enterrar embolicat amb la mateixa xarxa amb què l'havien pescat i després havien de tornar a casa a fer penitència. Evidentment, la broma els sortia cara perquè, a més de no pescar res, es quedaven sense xarxa.

Un altre mal senyal, en aquest cas per als mariners de llarga travessia, eren els peixos voladors, que segons la superstició anunciaven la proximitat d'una tempesta. I, per descomptat, els focs o llums de Sant Telm, també anomenats segons l'indret de Sant Marçal o de Sant

Antoni, que ballaven al capdamunt dels pals de la nau i significaven el preludi d'una tempesta amb possibilitat de naufragi.

TRESORS ENFONSATS, AMAGATS I ENTERRATS

D'hipotètics tresors relacionats amb el mar, també en trobem de diverses tipologies. La més comuna és la dels tresors amagats en coves de la costa a les quals només s'hi pot accedir per mar. Així, la presència d'aquests tresors, avalats per llegendes de contrabandistes, es situen en costes agressives com les del Garraf, per exemple a la punta de les Coves de Sitges, i molt especialment a les múltiples raconades del cap de Creus.

Els pirates, en canvi, tenien predilecció per enterrar-los en illes i illots habitualment envoltats d'esculls. Segons el llegendari es podrien trobar tresors a s'Encalladora i a la de Portlligat, al cap de Creus, a la roca Pardalera i a les Medes i a les Formigues. Tot i que els pirates tenien predilecció per les illes Balears i per una illa invisible que és a mig camí de Mallorca, que només es pot veure si hi ets molt a prop, quan en llevar-se el sol pica tant ras, i que malgrat ser invisible es pot descobrir per l'ombra.

Els tresors enfonsats es poden dividir entre els vaixells que han naufragat a la nostra costa carregats de riqueses, però inassequibles per la profunditat, i els de les ciutats enfonsades, de les quals en tenim unes quantes just davant de la nostra costa, sempre a mig dia de rem. Per exemple, hi ha llegendes que parlen de ciutats enfonsades davant de les ruïnes d'Empúries, de Badalona i de Tarragona. Mentre Empúries potser deu la creença al fet que hi ha la massa rocosa de les restes del moll grec que fan intuir més construccions enfonsades, la resta —territori principalment de platja— es deu molt sovint als utensilis diversos que han restat enredats a les xarxes, com restes de ceràmica o àmfores, coincidint bàsicament amb ports i poblacions romanes. La creença que el mar es queda tot el que engoleix converteix en inabastables els tresors enfonsats.

I encara es podrien trobar algunes tipologies d'històries més o menys llegendàries, com les de les barques voladores, les històries de contrabandistes, les dels fantasmes dels fars, les de les barques de bruixes..., així com les dels patrons famosos com el capità Aranya, que feia embarcar tothom al vaixell mentre al port s'hi quedava ell.